

EKKLESIA AMSTERDAM * zondag 20 januari 2016

Drie heilige boeken?

Alex van Heusden

Ismaël, ontkende broeder, ongewenste vreemdeling. Ismaël naar hier gekomen. De grote exodus vooral uit Syrië die vorig jaar zomer op gang is gekomen, die aanzwellende stroom mensen op de vlucht voor oorlog en terreur, in de hoop op een beter leven, heeft in Europa geleid tot zeer uiteenlopende reacties. Die variëren van 'Wir schaffen es' en grote aantallen vrijwilligers om vluchtelingen te verwelkomen en de helpende hand uit te steken tot protesten tegen nieuwe asielzoekerscentra, hier en daar uitlopend op scheldpartijen, en zelfs geweld wordt niet geschuwd. Verreweg de meeste vluchtelingen zijn moslims. De ongewenste vreemdeling is moslim. Die combinatie, 'vreemdeling' en 'moslim', roept angst op en meer nog, zelfs haat. *Pegida* in Duitsland. *Pegida* is een afkorting voor 'Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes'. Arnon Grunberg schreef in *de Volkskrant* van afgelopen vrijdag (22 januari 2016): 'Men beweert, vooral na Keulen, dat islamitische mannen oververtegenwoordigd zijn onder daders van zedenmisdrijven. Laten we aannemen dat dit zo is. Zou het door hun cultuur komen? Er is niet één islamitische cultuur. Zouden ze een aanrandings-gen hebben? Dat is biologisch racisme. Bovendien maakt de overgrote meerderheid van islamitische mannen zich niet schuldig aan zedenmisdrijven.'

Ismaël, ontkende broeder, ongewenste vreemdeling. Ismaël naar hier gekomen. Volgens het verhaal in het eerste boek van de Thora is Ismaël de eerstgeboren zoon van Abram. Niet uit Sarai, de vrouw van Abram, is hij geboren, maar uit Hagar, de slavin van Sarai uit Egypte. Een situatie van draagmoederschap, een normaal gebruik in de Oud-oosterse wereld. Maar eenmaal zwanger, gedraagt Hagar zich niet zoals de sociale conventie het voorschrijft. Ze weigert zich te schikken in haar rol van draagmoeder, nee, zij is de moeder van het kind in haar schoot en onttrekt zich aan het gezag van haar meesteres op wie ze vol minachting neerkijkt. Sarai wordt jaloez en 'vernedert' Hagar: hier staat het werkwoord dat in het boek Exodus wordt gebruikt voor de onderdrukking van het volk Israël in Egypte. Zo ga je om met een vreemdeling in slavendienst, zo gaat Sarai om met Hagar uit Egypte - zij vernedert haar.

Hagar vlucht de woestijn in. Hoe zal zij overleven in de woestijn? Bij een waterbron wordt Hagar gevonden door de bode van JHWH. Een bode of een engel is de stem van JHWH, stem van zijn stem. Hagar, een vernederde slavin - maar de bode noemt haar bij haar naam. Abram en Sarai doen dat niet één keer. De bode maakt de naam bekend van de zoon die zij baren zal: *Jisjma'eel*-God hoort. Wat hoort deze God met zijn Naam 'Ik zal er zijn', de bevrijder? Deze God hoort de noodkreet van vreemdelingen in slavendienst. Hagar wordt toekomst aangezegd, zij ontvangt de belofte van talrijk nageslacht - geen andere vrouw in het boek *In den beginne* krijgt dit te horen. Zo is er nog leven voor Hagar, omdat zij is gezien door de Levende. De waterput wordt geroepen: Bron van de Levende die mij ziet. De Levende die hoort en ziet, is de bevrijder.

Het verhaal gaat als volgt verder. Hagar keert terug naar Sarai, haar meesteres, die haar vernedert, opnieuw. Dat strijkt tegen de feministische haren in, maar verhaaltechnisch kan het moeilijk anders. Want Abraham zal Ismaël besnijden als hij dertien jaar oud is (Genesis 17:25). Zo krijgt Ismaël deel aan het verbond dat JHWH sluit met Abraham.

Maar wat daarna gebeurt. Als Sara eindelijk een zoon heeft gebaard uit haar eigen schoot, Izaäk, wil zij Ismaël, (half)broeder en mede-erfgenaam, kwijt: zij wil alles voor haar eigen zoon en dus worden Hagar en Ismaël de woestijn ingejaagd (Genesis 21:10):

Verdrijf deze slavin en haar zoon (hun namen worden niet genoemd), want de zoon van deze slavin zal niet erven met mijn zoon, met Izaäk (die mag wel een naam hebben).

Het verhaal laat het personage met de Naam, JHWH, een dubbelzinnige rol spelen. Hij wil dat Abraham gehoor geeft aan Sara's verlangen, want 'in Izaäk zal jouw nageslacht worden geroepen' (Genesis 21:12). Maar hij laat Hagar en Ismaël niet aan hun lot over. Als zij in de woestijn dreigen te sterven van dorst en Hagar zich van haar zoon heeft verwijderd, omdat zij zijn dood niet kan aanzien, toont de bode van JHWH - daar is hij andermaal - haar een waterput en herhaalt de toezegging dat Ismaël een groot volk zal worden (Genesis 21:15-19).

Volgens islamitische overlevering is Ismaël de stamvader van de Arabische volkeren en is Mohammed een afstammeling van hem. Schaarse christelijke bronnen uit de zevende eeuw noemen de Arabieren naar hun afstamming 'Hagarenen', naar Hagar, of 'Ismaëlieten'. De woorden 'islam' en 'moslim' komen in die bronnen niet voor.

De Koran situeert Ismaël in Mekka. De Koran verhaalt dat Abraham een bezoek brengt aan Ismaël. Samen bouwen zij de Ka'ba, het heiligdom, als 'een huis voor hen die de omgang maken' (Soera 2:125).

De Hebreeuwse Bijbel en de Arabische Koran: in beide boeken komen verhalen voor over Abraham, Hagar en Ismaël. Abraham figureert ook met enige regelmaat in het Griekstalige zogeheten Nieuwe Testament. In de brief van Paulus aan de Galaten staat een allegorische vertelling over Hagar en Sara: 'Geschreven staat dat Abraham twee zonen had, een bij de slavin en een bij de vrije' (Galaten 4:22). Wat dan volgt in de brief aan de Galaten, is voor het leerhuis. Zo tellen we drie geschreven tradities, drie boeken, met Abraham als verbindende gestalte langs de twee lijnen van zijn nageslacht, zijn beide zonen. Dan tellen we er ook drie: Abraham, Izaak en Ismaël. Die drie geschreven tradities zijn de heilige boeken van achtereenvolgens Jodendom, christendom en islam, ook wel getypeerd als de abrahamitische religies. Drie 'heilige' boeken? Voor een Jood is de Thora heilig, voor een christen het Evangelie, voor een moslim de Koran. Heilig - want geopenbaarde waarheid van Godswege, woord van God. Letterlijk woord van God, van kaft tot kaft? Daarover zijn discussies gaande, op allerlei niveaus, en die zullen nooit verstommen. Nooit? Bij het aanbreken van de komende wereld. Dan.

Wat hebben die drie boeken met elkaar gemeen? Meer dan we misschien geneigd zijn te denken. Uittocht uit systemen van slavernij en onderdrukking, en verlangen naar een nieuwe wereld - het staat geschreven in alle drie. Maar in de geschiedenis die Jodendom, christendom en islam met elkaar delen, was dat lang niet altijd zichtbaar. Integendeel, de drie 'heilige' boeken werden ook gebruikt om elkaar te bestrijden. Die onderlinge strijd zet zich hier en daar voort tot op vandaag, in de regel omdat er politieke en economische belangen op het spel staan. Hoezo, 'heilige' boeken?

Historisch het gevoeligst is vanouds de relatie tussen Joden en christenen. Joden buigen zich over de Hebreeuwse bijbel, de TeNaCH, Thora, Profeten en Geschriften, christenen slaan de christelijke bijbel open, die bestaat uit het zogeheten 'Oude Testament' en het 'Nieuwe Testament'. Als we ons beperken tot de TeNaCH, lezen Joden en christenen dezelfde bijbel, maar wel anders. De christenen hebben immers ook het 'Nieuwe Testament', de geschriften over Jezus van Nazaret en de vroege messiaanse beweging, die zij beschouwen als laatste en definitieve openbaring. In de hoofdstroom van de christelijke traditie wordt de TeNaCH gelezen

als voorstadium, voorlopige fase van het 'Nieuwe Testament'. Het christendom heeft heel die rijkdom aan teksten versmald en vereenvoudigd tot een verzoeningsleer die het leidmotief werd van het christelijk geloof: Jezus gestorven aan het kruis om de zondige mens met God te verzoenen. Vanaf de tweede eeuw van de gangbare jaartelling kregen Joden van christelijke zijde in steeds fellere bewoordingen het verwijt dat zij hun eigen heilige boek niet verstonden en dus verkeerd uitlegden, omdat zij in de schaduw bleven staan en weigerden zich te bekeren tot het licht van de volle waarheid die Jezus had geopenbaard.

Heel wat verhaalstof in de Koran is ontleend aan de Hebreeuwse bijbel en het zogeheten Nieuwe Testament, aan *Tawra* (Thora) en *Indjiel* (Evangelie). Het kan niet anders, of Mohammed en zijn medestanders hebben hun oor te luisteren gelegd bij Joodse en christelijke tijdgenoten en volop gebruik gemaakt van met name rabbijnse uitlegtradities - *midrasj* genaamd. De Koran erkent de geldigheid en de waarde van de twee oudere tradities, van *Tawra* en *Indjiel*. In de derde Soera staat geschreven (Soera 3:2-4):

God, er is geen God dan hij, de levende, de standvastige. Hij heeft het boek met de waarheid omlaag gezonden naar jou ter bevestiging van wat er voordien al was: hij heeft ook de Tawra en de Indjiel omlaag gezonden, vroeger al, als richtsnoer voor de mensen...

Abraham, Ismaël, Mozes, Johannes de Doper en Jezus zijn volgens de Koran allen profeten. Mohammed wordt beschouwd als de laatste profeet en de Koran als definitieve openbaring. Moeten volgens de Koran Joden en christenen daarom allen moslims worden? In Soera 5 staat geschreven (Soera 5:48): 'Als God het gewild had, zou hij jullie tot één *oemma*, tot één gemeente hebben gemaakt, maar hij heeft jullie in wat jullie gegeven is op de proef willen stellen. Wedijver dus in goede werken.' Desalniettemin bestaat er een islamitische interpretatie volgens welke de Koran in de plaats is gekomen van *Tawra* en *Indjiel*.

In Spanje en Portugal, bekend als *al-Andalus*, kwam tussen 750 en 1250 een islamitische beschaving tot bloei, die in hoge mate gekenmerkt werd door tolerantie en openheid jegens andersdenkenden, met name Joden en christenen. In steden als Córdoba, Granada en Toledo leefden moslims, Joden en christenen samen alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Weliswaar hadden Joden en christenen de formele status van *dzjimmi*,

tweederangsburgers, wat onder andere inhield dat zij extra belastingen moesten betalen, maar als ‘volkeren van het boek’ ondervonden zij groot respect en konden zij maatschappelijk aanzien verwerven. Córdoba was toen de grootste stad in Europa en het kloppend hart van een uitgestrekt islamitisch rijk. Het was een bloeitijd voor dichters, artsen, filosofen, bouwmeesters en astronomen. Joden en christenen deden volop mee. Een geschiedenis als een parabel voor wat misschien ooit weer mogelijk is.

Aldus Soera 90, *al-balad*, ‘de stad’:

In de naam van God, de erbarmmer, de barmhartige.

Ik zweer bij deze stad. Bij deze stad waarin jij woont. (...) Hoe kom jij te weten wat de steile weg is? Vrijlating van een slaaf, of voedsel schenken op een dag van hongersnood aan een wees uit jouw familie of aan een arme behoeftige.